

Anna Lenartowicz-Zagrodna
(Uniwersytet Łódzki)

O warsztacie leksykograficznym Johanna Reuchlina

Jeden z licznych egzemplarzy słownika zwanego *Vocabularius breviloquus* (dalej VB), opublikowany w 1488 roku, trafił do Polski i stał się własnością Bartłomieja z Bydgoszczy. Bernardyn w roku 1544, na cztery lata przed śmiercią, na marginesach dodał do niektórych haseł polskie glosy, w sumie ponad 11 tysięcy wyrazów. W ten sposób Bartłomiejowy egzemplarz zagranicznego dzieła stał się cennym zabytkiem jako najobszerniejsze świadectwo zasobów leksykalnych ówczesnej polszczyzny. Doczekał się też licznych analiz¹.

Sam VB nie cieszył się natomiast szczególnym zainteresowaniem polskich językoznawców, choć wydaje się, że zbadanie tego źródła, a zatem podstawy Bartłomiejowych rozważań nad językiem i ekwiwalencją, może przynieść nowe wnioski na temat samego zakonnika, sposobu jego pracy, rangi dokonań czy też jakości polszczyzny. Uważam więc za zasadne przedstawienie kilku ogólnych informacji o VB. Postaram się umiejscowić go na tle tradycji leksykograficznej, zaprezentować sam słownik, jego zawartość i charakter warstwy leksykalnej. Niniejsze opracowanie ma na celu wstępne rozpoznanie problemu.

---

¹ Pełna bibliografia prac zob. Jankowiak (2017).

Nieco o poprzednikach Reuchlina i o *Vocabulariusie*

VB, choć na karcie tytułowej nie pojawiło się nazwisko twórcy, zwyczajowo przypisywany jest Johannesowi Reuchlinowi (1455–1522). Jego autorstwa dowodzi się na podstawie wypowiedzi z 1506 roku, w której niemiecki humanista przyznał, że w młodości ułożył słownik na zlecenie bazylejskiego drukarza Johanna Amerbacha (Martínková, 1999, ss. 34–35), a także na podstawie okolicznościowej przemowy Filipa Melanchtona (Brod, 2022). Autorstwo to nie ma jednak autonomicznego charakteru w dzisiejszym znaczeniu, w rzeczywistości bowiem Reuchlin korzystał z innych, wcześniejszych prac leksykograficznych.

Dużą popularnością cieszył się m.in. *Catholicon* Johanna de Balbis (1286), obszerne dzieło składające się z traktatów o ortografii, akcentowaniu, etymologii, figurach i prozodii oraz części słownikowej, którą wielokrotnie kompilowano (Deptuchowa i in., b.d.). Pod koniec XIV wieku w Niemczech został opracowany *Vocabularius brevilogus* (zwany też *Brevilogiem*), który zawierał leksykę trudną i rzadką, podzieloną na trzy zestawy haseł: 1) rzeczowniki i przymiotniki, 2) czasowniki, 3) nieodmienne części mowy – każdy ułożony w kolejności alfabetycznej. Celem tego słownika było zwięzłe objaśnienie duchowego lub/i alegorycznego sensu leksyki (Voleková, 2013, s. 22). Szacuje się, że zachowały się co najmniej 43 jego rękopiśmienne kopie, a niektóre z nich zawierają niemieckie glosy (Grubmüller, 1967, ss. 36–38, 1978, s. 1033). Początek XV wieku przyniósł kolejne dzieło leksykograficzne, mianowicie *Vocabularius Ex quo*, stanowiący kompilację poprzednich słowników. W przeciwieństwie do *Breviloga* rejestrował słownictwo ogólne i nie był przeznaczony dla konkretnej grupy adresatów. O jego niezwyklej poczytności świadczy to, że zachowało się ponad 250 rękopisów i około 40 wydań (Grubmüller, 1988, ss. 5–7).

Bez szczegółowych badań porównawczych nad relacjami między VB a innymi średniowiecznymi słownikami nie sposób orzekać o sposobie pracy autora i jego warsztacie leksykograficznym. Stopień zależności Reuchlina od poprzedników pozostawiam jednak jako problem do rozstrzygnięcia w przyszłości. Niemniej efekt działań Reuchlina znalazł swój finał w Bazylei, w drukarni Johanna Amerbacha, gdzie ukazała się pierwsza edycja zatytułowana *Vocabularius brevilogus*. Jako datę tej publikacji przyjmuje się rok 1478; jej istnienie poświadczają zachowane egzemplarze. Znaleźć można też informacje o edycji z 1475 roku (np. Shaw, 1997, ss. 112, 158;

Trawińska, 2020, s. 2)² (sygnowanych tym rokiem egzemplarzy nie udało mi się odnaleźć, nie dowodzi to jednak, że takiej edycji nie było), co prawdopodobnie stanowi echo wypowiedzi samego Reuchlina, z której wynika, że ułożył dykjonarz jako dwudziestolatek: „Postea enim quam anno aetatis meae duodevigesimo Prisciani Caesariensis literaria studia in schola Parisiorum aggressus sum, biennio post apud Rauracos dictionarium collegi quem appellavi Breviloquum” (cyt. za: Martínková, 1999, s. 35)³. W opracowaniach natrafiłam również na datę *editio princeps* 1460⁴, jednak ze względów chronologicznych, mianowicie datę urodzin Reuchlina (1455), należy ją odrzucić. Dzieło to wielokrotnie przedrukowywano – szacuje się, że w latach 1478–1505 miało co najmniej 22 wydania (Voleková, 2013, s. 22), a może nawet 25 (Brod, 2022) w różnych miastach Europy (np. Lyon 1482, 1487; Nürnberg 1494). Do dziś zachowało się wiele jego egzemplarzy⁵, w tym ten, który znalazł się w posiadaniu Bartłomieja.

Na publikację składają się⁶ – oprócz samego słownika stanowiącego ostatnią część – również przedmowa (choć taka nazwa nie pada), a po niej trzy traktaty: o dyftongach autorstwa włoskiego humanisty Guarina z Werony (1374–1460) (Pistilli, 2003) oraz anonimowe o interpunkcji (w formie dialogu) i akcentowaniu⁷. Koncepcja tej pracy nawiązuje zatem do budowy *Catholicon*, który wykorzystywano jako podręcznik.

---

² O wahaniach w kwestii *editio princeps* świadczy chociażby to, że niekiedy w obrębie jednego opracowania pojawiają się różne daty. Kateřina Voleková (2013) podała w swej dysertacji zarówno datę 1475 (ss. 22, 221), jak i 1578 (s. 93). Podobnie Shaw (1997).

³ „Później, gdy miałem osiemnaście lat, rozpocząłem studia nad literaturą Pryscjana z Cezarei w szkole w Paryżu, a dwa lata później w Rauracos napisałem słownik, który nazwałem Breviloquum”. Wszystkie przekłady z łaciny są mego autorstwa, natomiast przekłady z języków nowożytnych powstały z wykorzystaniem narzędzia Google Translator (o ile nie zaznaczono inaczej w bibliografii).

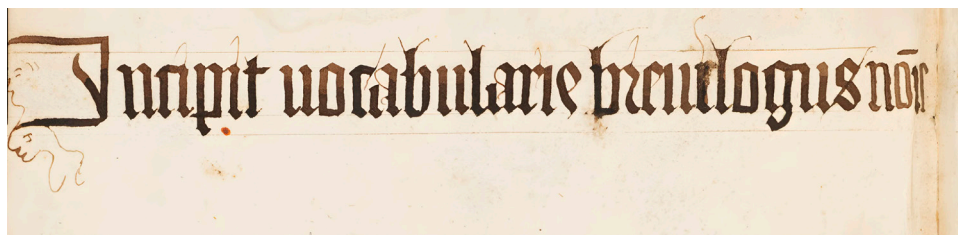
⁴ „W Niemczech Jan Reuchlin opracował do druku w 1460 r. przeróbkę pod tytułem *Vocabularius brevilocus (brevilogus)*” (Żurowska-Górecka, 1979, s. 61). „Słownik tego niemieckiego humanisty to przeróbka *Catholicon* dokonana przez Reuchlina pod koniec XV wieku. Wokabularz Reuchlina od 1460 roku był wielokrotnie drukowany, zwłaszcza w Niemczech” (Jankowiak, 2017, s. 110).

⁵ Praska Biblioteka Narodowa posiada 12 egzemplarzy wydań z lat 1480–1498 (Martínková, 1999, s. 34), natomiast katalog *Incunabula Short Title Catalogue (ISTC)*. *The international database of 15th-century European printing* wymienia 64 instytucje z 14 krajów posiadające egzemplarze VB („Reuchlin, Johannes: *Vocabularius brevilocus*”, b.d.).

⁶ Nie zajmują mnie różnice między ramą wydawniczą poszczególnych wydań VB, choć takie były (nieco o tym pisała Martínková, 1999, ss. 35–36); skupiam się wyłącznie na edycji, która była w posiadaniu Bartłomieja z Bydgoszczy.

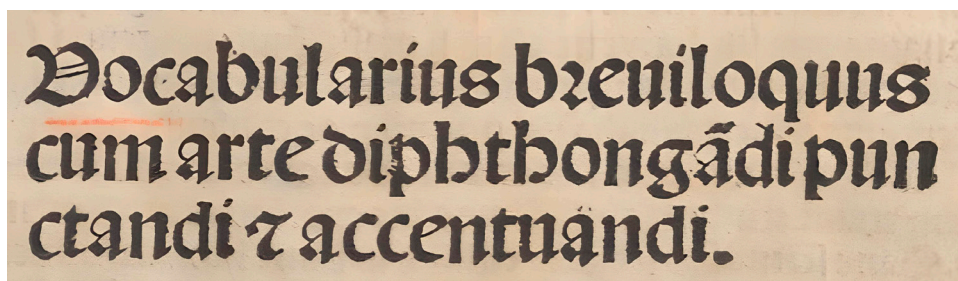
⁷ Być może autorem był Johannes de Lapide lub Johannes Heynlin (Shaw, 1997, s. 259).

Ze względu na zbieżność tytułów zakłada się jednak, że praca Reuchlina opierała się w głównej mierze na *Brevilogu*⁸ i polegała na przystosowaniu średniowiecznego rękopisu do druku (Shaw, 1997, ss. 36, 158; Voleková, 2013, s. 93)⁹. Uwagę zwraca zmiana tytułowego przymiotnika: zamiast tradycyjnie utrzymywanej w wersji rękopiśmiennej formy pochodzącej od greckiego *logos* pojawił się wariant utworzony od łacińskiego *loquor* (il. 1, 2).

Ilustracja 1. *Vocabularius breuilogus* (Bibliothèque cantonale jurassienne), 1452.

Źródło: Bibliothèque cantonale jurassienne, Porrentruy, Szwajcaria (sygn. Ms. 13, egz. Hildesheim 1452), <https://www.e-codices.unifr.ch/en/bcj/0013/1v/0/>

Ilustracja 2. *Vocabularius breuiloquus* (Biblioteka Narodowa), 1494.

Źródło: Biblioteka Narodowa (sygn. SD Inc.Qu.118), <https://polona.pl/item-view/7376f21c-2c57-442f-85f8-7ef82a1e6ec0>

Do rozwiązań przyjętych w *Brevilogu* nawiązuje również układ słownika Reuchlina. Hasła zostały bowiem podzielone na trzy grupy: 1) rzeczowniki

⁸ Raczej nie należy zgodzić się z opinią, że to przeróbka *Catholica* (Żurowska-Górecka, 1979, s. 61).

⁹ Badacze wymieniają również inne źródła, m.in. *Elementarium doctrinae rudimentum* Papiasa (Shaw, 1997, s. 158) i *Vocabularius iuris utriusque* jako podstawę opracowania haseł prawniczych (Price, 2010, ss. 27–28).

i przymiotniki, 2) czasowniki, 3) wyrazy nieodmienne. Powód ułożenia dzieła autor wyraził w części pełniącej funkcję przedmowy¹⁰:

Są tacy, którzy postanowili sobie zgromadzić liczne pisma, od czytania których zaiste niezwykle często odstręcza nieznamość słów: brzydzi się bowiem umysł czytającego, kiedy niedostatecznie rozumie słowa wypowiedzi. Zatem aby niektóre najszlachetniejsze księgi zamknięte w skrzyni z powodu niechęci czytelnika nie zostały zjedzone przez mole ani zniszczone przez pozostałe szkodniki drzewa, owa pod każdym względem najużyteczniejsza książka – słownik, który nosi tytuł *Breviloquus* – w Bazylei z gorliwym staraniem została zebrana oraz wydrukowana pismem bezbłędnym i starannym. Toteż każdy czytelnik ogółu autorów może się łatwo do niej odwołać – niczym do delfickiego Apollina, czyli do pewnej przepowiedni tłumacza – i ponadto znajdzie w niej słowa właściwe zarówno dla całej teologii, jak i dla dwojakiego prawa oraz pozostałych nauk wraz ze zrozumiałymi objaśnieniami [...].

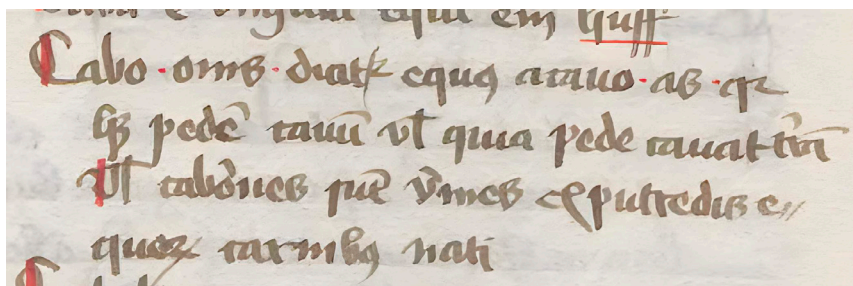
Dalej następuje opis zawartości księgi oraz informacja o użytych w niej ligaturach (znakach drukarskich) i skrótach na oznaczenie poszczególnych kategorii gramatycznych (przede wszystkim iloczasu mającego przełożenie na kwestie akcentuacyjne, rodzaju gramatycznego i przynależności deklinacyjnej). Skróty te zostały następnie wykorzystane w części słownikowej przy konstruowaniu artykułów hasłowych¹¹.

Reuchlin zadeklarował oddanie w ręce czytelnika dzieła, które rejestruje ogół słownictwa, a ponadto leksykę o charakterze specjalistycznym, co oznacza, że nie zdecydował się na ograniczenie bazy leksykalnej do typowego dla *Breviloga* słownictwa rzadkiego i trudnego. Deklarację autora poddałam wstępnemu oglądowi, przeprowadzając analizę haseł na literę C (w grupie *nomina*). Nie podjęłam się jednak szczegółowego zestawienia VB z *Brevilogiem*, ponieważ na tym etapie badań nie jest to, moim zdaniem, możliwe. Różnice między poszczególnymi odpisami średnio-wiecznego słownika są bowiem znaczne¹², a nie wiadomo, jakim egzemplarzem dysponował Reuchlin. Problem zilustruję losowo wybranym przykładem (il. 3–5).

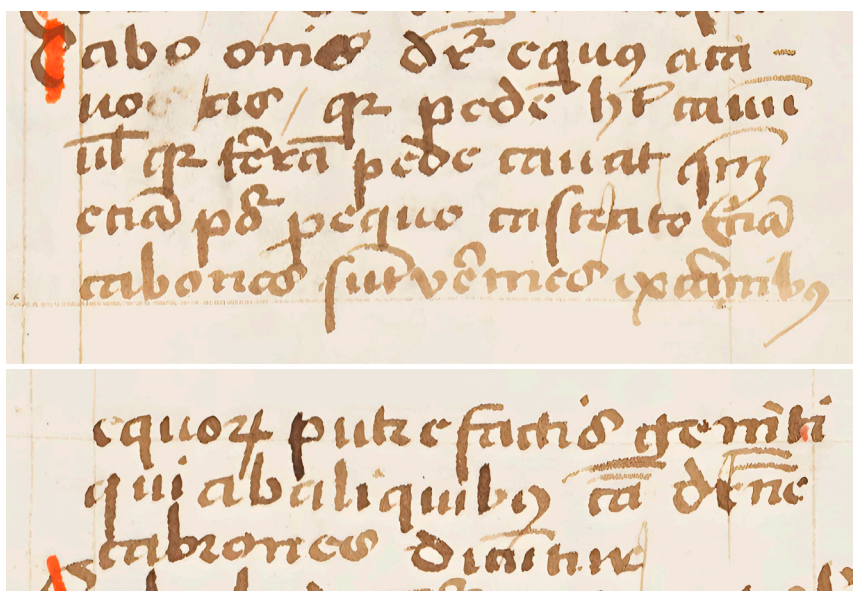
¹⁰ Analizy opieram na egzemplarzu *Vocabularius brevilocus* z 1488 roku należącym do Bartłomieja z Bydgoszczy, przechowywanym obecnie w Bibliotece UAM w Poznaniu, sygn. I/169, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203>

¹¹ Będzie to stanowić przedmiot osobnego opracowania.

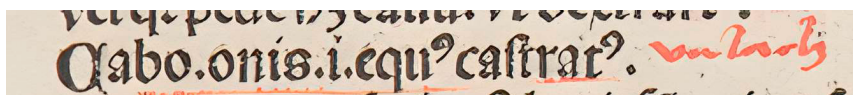
¹² Rękopiśmienna forma *Breviloga* dopuszcza możliwość istnienia różnic między poszczególnymi odpisami. Pilotażowo porównałam dwa odpisy: egzemplarz *Breviloga* znajdujący się w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego (sygn. Mf. 9622, <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/32948/edition/64179/content>) oraz egzemplarz z Bibliothèque cantonale jurassienne (zob. wyżej). Różnica uwidacznia się już w samej siatce haseł, ponieważ w odpisie polskim liczy ona ok. 1275 jednostek, zaś w szwajcarskim ok. 1740, a także w sposobie ich opracowania.

Ilustracja 3. *Vocabularius brevilogus* (Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego), hasło *Cabo*. Źródło: Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (sygn. Mf. 9622), <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/32948/edition/64179/content>

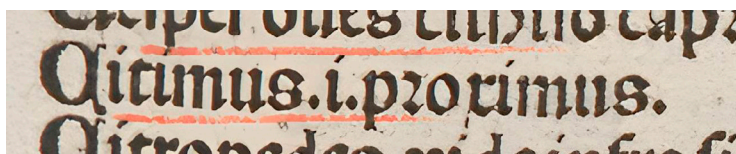

Ilustracja 4. *Vocabularius brevilogus* (Bibliothèque cantonale jurassienne), 1452, hasło *Cabo*. Źródło: Bibliothèque cantonale jurassienne, Porrentruy, Szwajcaria (sygn. Ms. 13, egz. Hildesheim 1452), <https://www.e-codices.unifr.ch/en/bcj/0013/1v/0/>

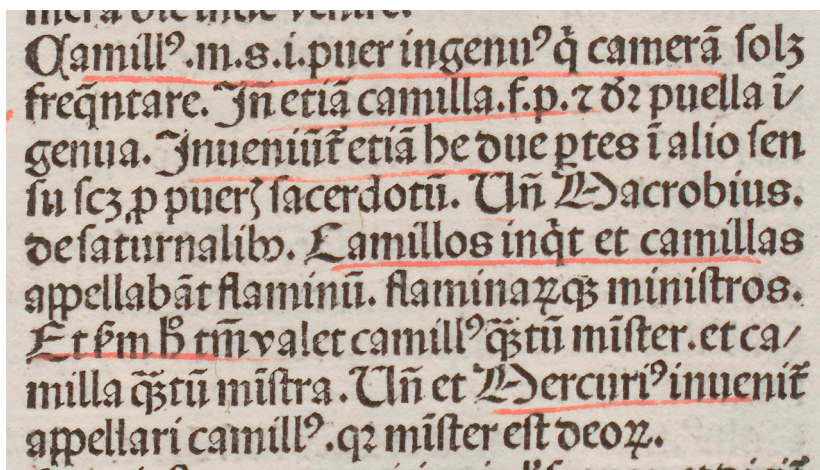

Ilustracja 5. *Vocabularius brevilogus* Reuchlina (VB), 1488, hasło *Cabo*. Źródło: Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. I/169, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203>

Odnoszę się zatem do samego VB. Ogląd materiału pozwala stwierdzić, że VB zawiera na literę C ok. 1335 haseł o zróżnicowanej mikrostrukturze: obok artykułów skonstruowanych tylko z pojedynczych synonimów/ekwiwalentów (dziś powiedzielibyśmy „definicji synonimicznych”) pojawiają się artykuły rozbudowane zawierające informacje gramatyczne, obszernie – przeczące deklarowanej w tytule zwężłości – definicje (np. encyklopedyczne, realnoznaczeniowe) oraz cytaty z różnych dzieł, w tym klasycznych, prawniczych oraz z Biblii. Niekiedy objaśnienie znaczeń zasada się na wywodzie etymologicznym, co świadczy o dociekaniach filologicznych autora¹³ (choć z dzisiejszej perspektywy niektóre etymologie są błędne), a także odpowiada koncepcji słownika jednojęzycznego (il. 6, 7).

Ilustracja 6. *Vocabularius breuiloquus* Reuchlina (VB), 1488, hasło *Citimus*.
Źródło: Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (sygn. I/169), <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203>

Ilustracja 7. *Vocabularius breuiloquus* Reuchlina (VB), 1488, hasło *Camillus*.
Źródło: Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (sygn. I/169), <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203>

¹³ Zapewne z tego powodu w napisanej za czasów Reuchlina satyrze VB został nazwany słownikiem etymologicznym (Borchardt, 1995, s. 8).

W analizowanym materiale wystąpiły nazwy własne stanowiące hasła o charakterze encyklopedycznym – łącznie ponad 50. Odnoszą się one m.in. do krain geograficznych (*Calabria, Campania, Cana, Candacis, Canopus, Capadocia, Capua, Cartago, Cesarea, Centra, Cerasus, Chios, Cilicia, Cyprus, Cirene*), rzek (*Cyniphis*), gór (*Causacus*), ludów (*Carcanus, Chilices, Celtiber*), bóstw antycznych i postaci mitologicznych (*Caliope, Castor, Cerberus, Ceres, Chimera, Cibeles, Cyclops, Crocus, Cupido*), postaci historycznych (*Calimacus, Carolus, Cato, Catullus, Chrysostomus, Cleopatra*) czy bohaterów literackich (*Carinus, Chremes* – postaci z komedii Terencjusza). Można również odnotować wiele haseł nazywających realia przyrody, w tym świat zwierząt i roślin, przy czym część wydaje się dość nietypowa i dla europejskich realiów egzotyczna¹⁴ (np. różne gatunki ptaków: *Calandrus, Carabrio, Ciconia, Cygnus, Cornix*, drzew: *Calobalsamum, Cinus*, zwierząt: *Cameleon*, roślin: *Caprificus, Carduus, Chelidonia, Cynoglossa*, a także żaby: *Calamites*, muchy: *Cenomina*, owada: *Centupeda*); pojawiają się również nazwy skał i minerałów (np. *Carbunculus, Cementum, Cochlearius, Conchus*). Ponadto Reuchlin zawarł artykuły hasłowe o charakterze specjalistycznym – do nich zaliczają się m.in. pojęcia prawne (Trawińska, 2020). Autor wyróżniał wówczas wiele znaczeń danego leksemu, przy czym nie podawał ich w obrębie jednego artykułu, ale wyodrębniał jako samodzielne hasła i dość szczegółowo omawiał różnice pomiędzy poszczególnymi odcieniami semantycznymi, nierzadko ilustrując je cytataми z dzieł klasycznych (taka deklaracja pojawiła się zresztą w kolofonie, na ostatniej stronie słownika: „*necnon corpore utriusque iuris collectus*”¹⁵). I tak na przykład znaczenie słowa *Cautio* zostało rozpisane w 16 artykułach hasłowych (doprecyzowanych m.in. takimi określeniami, jak: ‘*rati danda*’, ‘*fideiussoria*’, ‘*fidei propriae interventu*’, ‘*iuratoria*’, ‘*nudo pacto*’, ‘*de evictione*’, ‘*de damno infecto*’, ‘*de ope moliendo*’, ‘*arrogatorum*’, ‘*mutiana*’), *Conditio* w 12 (m.in. ‘*furtiva*’, ‘*indebiti*’, ‘*liberationis*’, ‘*ob causam datorum*’, ‘*ob turpem causam*’, ‘*ob causam*’, ‘*sine causa*’, ‘*triticaria generalis*’), *Crimen* w 10 (np. ‘*ecclesiasticus*’, ‘*stellionatus*’, ‘*fraudati census*’, ‘*piacilare*’, ‘*concussionis*’), zaś *Causa* w 5 (m.in. ‘*criminales*’, ‘*favorabiles*’). Co ciekawe, w zweryfikowanych przeze mnie odpisach *Brevilogae* pojęciom prawnym nie poświęcono aż tyle miejsca, co może wskazywać na indywidualną pracę Reuchlina i autorski wkład w kompilację.

¹⁴ Niektóre z przywołanych tu haseł pojawiły się w średniowiecznych dziełach o charakterze specjalistycznym (np. botanicznych) – odnotował je Józef Rostafiński w pracy *Symbola ad historiam naturalem medii aevi* (Rostafiński, 1900).

¹⁵ „[A] także zebrany ze zbioru obojga praw”.

Różnorodności tematycznej towarzyszy różnorodność słowotwórcza. Autor wprowadził bowiem obok form podstawowych derywaty, w tym m.in. deminutywy (np. *Castallum*, *Catellus*, *Catella*, *Causula*, *Chorus*, *Circulus*, *Codicillus*, *Corculum*, *Corolla*) i rzadziej feminatywy (*Caupona* od *Caupo*, *Coatrix* od *Coactor*); odnaleźć też można wyrazy dźwiękonaśladowcze (np. *Cra* ‘*vox est corvorum*’).

Nie tylko łacina

W literaturze przedmiotu zwykle jedynie wzmiankuje się o VB – niejako na marginesie innych prac Reuchlina – traktując go raczej jako wprawkę i preludeum do późniejszych dzieł (np. „Schon in jungen Jahren galt er als exzellenter Kenner der lateinischen Sprache, sein Frühwerk, das lateinische Wörterbuch *Vocabularius brevilocus*, erschien bereits 1478 in Basel”; Kirstein, 2017, s. 81)¹⁶. Zwraca się też uwagę na jakość obecnej w VB łaciny, przy czym bywa ona oceniana różnie. W głosach krytycznych podkreśla się nieklasyczny charakter słownictwa i ortografii oraz przestarzałość, np.:

Humanistické rysy bychom v Reuchlinové práci marně hledali. Kromě ortografie náleží jeho slovník svým charakterem plně středověk (Martínková, 1999, s. 33)¹⁷.

[...] going through twenty-two printings from 1478 until 1504, by which time it was woefully obsolete (Price, 2010, s. 27)¹⁸.

Dodam, że efektem niestabilizowania grafii (np. mieszanie y oraz i, c oraz ch) jest zachwiany układ alfabetyczny. Odnotowałam ponadto kilka haseł stanowiących poklasyczne warianty fonetyczne słów powstałe przez synkopę, czyli zanik nieakcentowanej głoski lub grupy głosek wewnątrz wyrazu (np. *Caldus* obok *Calidus*, *Cyclus* obok *Circulus*).

Natomiast niektórzy badacze wypowiadają się o poziomie opracowania VB zdecydowanie pozytywnie, np.:

his first academic text – a redaction of a Greek and Latin lexicon entitled *Vocabularius brevilocus* (1478). This work is a clear indication of his superior intellectual

¹⁶ „Już w młodym wieku uchodził za doskonałego znawcę języka łacińskiego. Jego wczesne dzieło, łaciński słownik *Vocabularius brevilocus*, ukazało się już w 1478 roku w Bazylei”.

¹⁷ „Na próżno szukalibyśmy w pracy Reuchlina cech humanistycznych. Całkowicie średniowieczny charakter ma poza ortografią również jego słownictwo”.

¹⁸ „[...] w latach 1478–1504 doczekało się 22 wydań, kiedy było już żałośnie przestarzałe”.

ability and of his methodical and scientific approach to the study of sources. It was completed during his studies and it was in such demand that it appeared in twenty five editions. It was the first serious attempt to provide a dictionary based on classical writers with the root of the word cited from the source, which very often were Roman legal text books (O'Callaghan, 2013, s. 24)¹⁹.

W przytoczonym fragmencie pojawiła się informacja, że jest to nie tylko słownik łaciński, ale i grecki. Dodatkowe światło na zawartość VB rzuca wypowiedź Samuela Abrahama Hirscha, z której wynika, że słownik rejestruje również język hebrajski:

The necessity of learning Hebrew had already been felt by him when he was twenty years of age. At that time he composed a Latin dictionary, which was printed without his name under the title of *Vocabularius breviloquus*. Then already he expressed himself that we must appeal to the Hebrew book whenever a mistake in the Old Testament was found. In this dictionary, which was on older works, Reuchlin was under the necessity of quoting many a Hebrew word which he did not understand, parrot-like copying was repulsive to Reuchlin's nature. It is true the translations of such words were given him, but how was he to know that they were correct? (Hirsch, 1896, s. 454)²⁰.

Aby zweryfikować, czy VB jest słownikiem jednojęzycznym (np. Shaw, 1997, s. 189; „lateinisch-lateinisches Wörterbuch”; Pätzold, 2005, s. 30) czy raczej wielojęzycznym, oglądowi poddałam ponownie hasła na literę C (w grupie *nomina*). Okazało się, że w puli liczącej ok. 1335 haseł występuje ponad 60 (4,5%), przy których pojawia się wyrażona *explicite* informacja o obcej proveniencji wyrazu. Najczęściej Reuchlin sięga po leksykę pochodzącą z języka greckiego,

---

¹⁹ „[J]ego pierwszym tekstem akademickim było opracowanie grecko-łacińskiego leksykonu zatytułowanego *Vocabularius breviloquus* (1478). Dzieło to stanowi wyraźny dowód jego wybitnych zdolności intelektualnych oraz metodycznego i naukowego podejścia do badania źródeł. Ukończył je w trakcie studiów, a jego popularność była tak duża, że ukazało się dwadzieścia pięć edycji. Była to pierwsza poważna próba udostępnienia słownika opartego na pisarzach klasycznych, w którym znaczenie słowa podawano za źródłem, jakim bardzo często był rzymski podręcznik prawa”.

²⁰ „Konieczność nauki języka hebrajskiego odczuł już w wieku dwudziestu lat. Stworzył wówczas słownik łaciński, który ukazał się bez jego nazwiska pod tytułem *Vocabularius breviloquus*. Już wtedy wyraził przekonanie, że za każdym razem, gdy znajdzie się błąd w Starym Testamencie, należy odwoływać się do księgi hebrajskiej. W tym słowniku, opartym na starszych dziełach, Reuchlin musiał cytować wiele hebrajskich słów, których nie rozumiał. Kopiowanie na wzór papugi było dla natury Reuchlina odrażające. Owszem, dano mu tłumaczenia takich słów, ale skąd miał wiedzieć, że są one prawidłowe?”.

co sygnalizuje za pomocą komentarzy typu ‘Grece’ [‘po grecku’], ‘*Grecum est*’ [‘[słowo] jest greckie’] lub ‘*Greci dicunt*’ [‘Grecy mówią’]. Zdarzają się ponadto (choć sporadycznie) zapożyczenia z innych języków, m.in. perskiego, francuskiego czy fenickiego (np. ‘*in lingua Phoenicum sonat*’ [‘w języku fenickim brzmi’]) lub też z greckich dialektów. Oto garść przykładów²¹:

Chami *Greci dicunt brevi et humile.*

Cateia *telum dicitur lingua Persarum vel Gallorum et ut dicunt lancea vel hasta [...].*

Cathedra [...] *Grecum est excelsa sedes iudicis vel presidentis et dicitur a cathos quod est sedes at cathedra sponda, quasi spondata sedes.*

Cephalea [...] *passio capitis. Cephalim enim Grece caput dicunt [...].*

Cephas vel *Cephalim Grece dicunt caput [...].*

Cithara *Dorica lingua dicitur pectus [...].*

O tym, że niektóre leksemy nie są typowe dla łaciny, świadczy dodatkowo wprowadzenie łacińskiego ekwiwalentu, któremu – jakby dla podkreślenia obcości – towarzyszy określenie ‘*Latine*’ [‘po łacinie’]:

Chelon *Grece, Latine dicitur currum. Vel chelon Grece, Latine dicitur brachium, sive crus propter curvitatatem.*

Calon *Grece dicitur, lignum Latine.*

Chalaria [...] *est navis qua ligna portat, et dicitur a calon Grece, quod est lignum Latine.*

Camur *Grece, Latine dicitur curvum [...].*

Canon [...] *Grece, Latine regula, consuetudo approbata sive institutio [...].*

Cardia *Grece, Latine cor.*

Cartalis *Grece, fiscella Latine.*

Chasma [...] *porticus aeris vel fulgor ethere et est Grecum, Latine dicitur fulgethra [...].*

Cathesis vel **cathetesis** *Grece, doctrina vel locus doctrinae dicitur Latine [...].*

Caustos *Grece, Latine incensum.*

Ceros *Grece, dicitur cornu Latine.*

Cleros *Grece, Latine sors vel hereditas.*

Cynos *Grece, Latine dicitur canis.*

Chiros *Grece, manus Latine.*

Chronon *Grece, Latine dicitur tempus.*

²¹ Przykłady z VB podaję w transkrypcji, rozwijając skróty. Pomijam informacje gramatyczne i niekiedy pełne brzmienie artykułów hasłowych, gdy nie jest ono potrzebne do zilustrowania opisywanej tendencji.

Zaobserwować też można takie artykuły hasłowe, gdzie język źródłowy hasła nie jest wyartykułowany wprost, ale obcość leksemu zdradza ekwiwalent opatrzone komentarzem ‘*Latine*’, niejako sugerujący, że samo hasło łacińskie nie jest:

Catascopus est quiddam genus navigii, quod Latine dicitur speculatorium, quia mittitur causa indagandi et speculandi; et dicitur a cata [...].

Liczba haseł zapożyczonych z języków obcych wzrośnie, jeśli doda się do niej derywaty pozbawione informacji etymologicznej, ale ukute na bazie obcych elementów (prefiksu, tematu), które z kolei zostały w VB *explicite* scharakteryzowane jako obce. Jako przykład niech posłuży hasło *Chiros*, przy którym widnieje opis: ‘*Grece, manus Latine*’, natomiast utworzone od niego derywaty nie mają wskazanego języka źródłowego (zob. *Chiroscopus, Chirographus, Chiromantia, Chironomantia, Chirotheca, Chirurgicus, Chirurgia*). Podobnie rzecz wygląda m.in. z rodziną *Chronon* ‘*Grece, Latine tempus*’ + *Chronicus, Chronographus, Cosmos ‘dicunt Greci’ + Cosmographus, Cosmographo, Cosmopeia* czy leksemami zawierającymi przedrostek *Cata* ‘*praepositio Greca*’. Dodatkowo nieprymarnie łacińskie są hasła o niestandardowej budowie nominativu i/lub wskazujące greckie właściwości deklinacyjne, jak chociażby: *Cacosyntheton, Cacephaton, Cacethes, Caradrion, Charagma, Categorema, Catholicon, Celeuma* etc.²².

Na uwagę zasługuje również to, że niekiedy hasło łacińskie staje się pretekstem do podania odpowiednika w innym języku. Takich przypadków odnotowałam kilkanaście, np. w obrębie hasła *Cerinthiani* autor pisze: ‘*Unde et Grece chiliastae, Latine millenati sunt appellati*’; przy *Cecum* zaś ‘*quod Greci tiloneutron dicunt*’; a przy *Canticum* ‘*dicitur Hebraice sysarisim*’. Zob. też *Capitellum, Canis, Canabum, Campus, Calvaria*.

Warto następnie zauważyć, że obce pochodzenie wyrazu sugeruje również czasownik *interpretatur* [‘wykłada się’], odnotowany przy ponad 50 hasłach (ok. 3,7%), w większości odnoszących się do nazw własnych. Zestawienie tych haseł z indeksem *Interpretationes nominum Hebraicorum* pozwala stwierdzić, że są to leksemy pochodzenia hebrajskiego, choć autor analizowanego słownika takiej informacji zwykle nie zamieszczał.

Na marginesie dodam, że indeks ten został prawdopodobnie opracowany przez angielskiego uczonego Stefana Langtona (XII/XIII wiek) na podstawie uwag poczynionych przez św. Hieronima do łacińskiego tłumaczenia Biblii. Rejestruje on

²² Por. gr. κακός + σύνθεσις, κακέμφατον, κακοίθης, χαράδριον, χάραγμα, κατηγορημα, καθολικόν, κέλευσμα.

występujące w Biblii hebrajskie onimy, które mają oprócz znaczenia dosłownego również znaczenie alegoryczne umożliwiające pogłębioną interpretację Pisma Świętego. Indeks funkcjonował jako samodzielne dzieło i jako dodatek do odpisów Biblii. Po raz pierwszy ukazał się drukiem w Biblii wydanej przez Konrada Sweynheyma i Arnolda Pannartz w Rzymie w roku 1471 i był przedrukowywany bez znaczących zmian w większości wydań Pisma Świętego aż do roku 1515 (Andrews, 1913, s. 53).

Zaobserwować można duże zbieżności między VB a *Interpretationes*, ponieważ niektóre wykłady hebrajskich leksemów pojawiły się w obu słownikach w identycznej formie²³, np.

Caath penitentia vel patientia dicitur.

Chus interpretatur ethops vel tenebrosus.

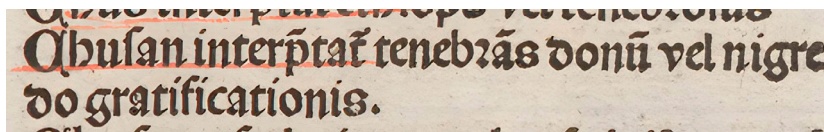
Chobal condemnatus vel condemnatio interpretatur.

Chodorlaomor interpretatur quasi generatio manipuli, vel quasi habens decorum manipulum.

Chomor interpretatur lacescens vel provocans sive lacesiones aut provocaciones.

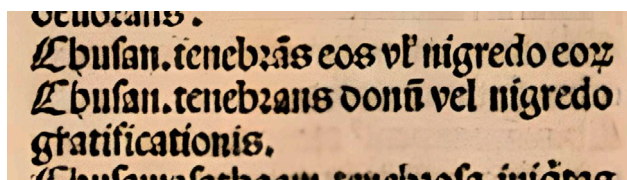
Chonienias interpretatur percussus domino, vel percussio domini.

Niekiedy w VB znalazła się natomiast tylko jedna z kilku obecnych w *Interpretationes* wykładni lub wykładnia w okrojonej tudzież nieco zmodyfikowanej formie (il. 8–11).

Ilustracja 8. *Vocabularius breviloquus* Reuchlina (VB), 1488, hasło *Chusan*.

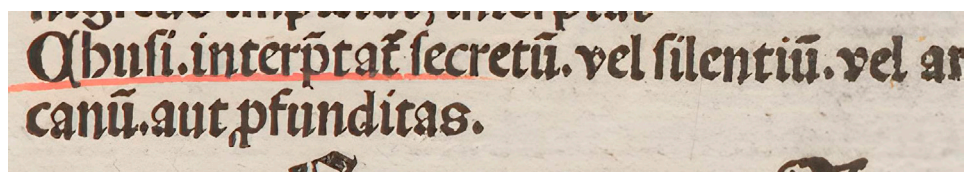
Źródło: Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (sygn. I/169), <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203>

Ilustracja 9. *Interpretationes nominum Hebraicorum*, hasło *Chusan*.

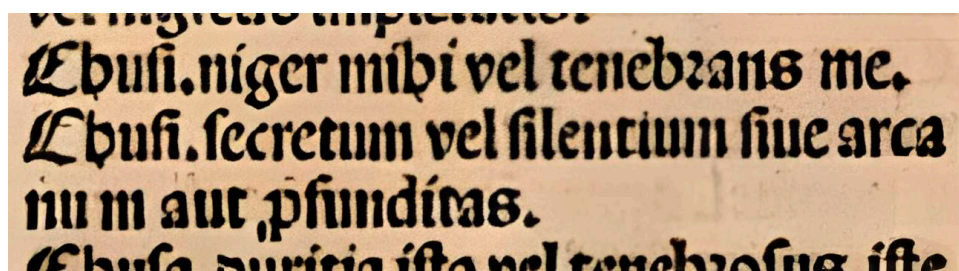
Źródło: <https://www.wlb-stuttgart.de/referate/theologie/vuindice.html>

²³ Korzystam z wydania *Interpretationes nominum Hebraicorum* dołączonego do Pisma Świętego: *Biblia cum summariorum apparatu*, Lyon 1519, <https://www.wlb-stuttgart.de/referate/theologie/vuindice.html>

Ilustracja 10. *Vocabularius breuiloquus* Reuchlina (VB), 1488, hasło *Chusi*.

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (sygn. I/169), <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203>

Ilustracja 11. *Interpretationes nominum Hebraicorum*, hasło *Chusi*.

Źródło: <https://www.wlb-stuttgart.de/referate/theologie/vuindice.html>

Nie można oczywiście mówić o całkowitym i wiernym włączeniu *Interpretationes* do VB. Po pierwsze, należy uwzględnić udział hebraizmów w siatkach haseł słowników kompilowanych przez Reuchlina (zestawienie z dwoma rękopisami *Breviloga* wskazuje, że Niemiec po prostu przejął większość zastanych w nich hebraizmów)²⁴. Po drugie, w biblijnym indeksie na literę C hebraizmy tworzą łącznie grupę ok. 360 haseł, a w VB wystąpiło ok. 50 z nich, zatem pokrywa się ok. 14% haseł. Niemniej warto odnotować obecność tkanki hebrajskiej (pod względem językowym) i biblijnej (pod względem treściowym) oraz ewidentne zależności od *Interpretationes*. Nie bez znaczenia pozostaje tu również fakt, że Reuchlin uchodzi za ojca hebraistyki (Hirsch, 1896), a jego zainteresowania zaowocowały publikacjami z tego zakresu (np. *De rudimentis Hebraici*, *In septem psalmos poenitentiales Hebraicos interpretatio*, *De arte cabalistica libri tres*, *De accentibus et orthographia linguae Hebraicae*).

²⁴ Być może Reuchlin korzystał w tym zakresie ze słownika Papiasa, który zawierał leksemy hebrajskie (Price, 2010, ss. 27–28).

Podsumowanie

Dzieło Reuchlina stanowi ważne ogniwo w dziejach leksykografii. Wielokrotnie wznawiane, trafiało do różnych ośrodków na terenie Europy, gdzie pobudzało czytelników do rozważań nad relacjami między językiem źródła a językami narodowymi. Świadczą o tym zachowane egzemplarze z glosami polskimi, czeskimi (Voleková, 2013, s. 22) czy niemieckimi (Deptuchowa i in., b.d.).

Choć w tym momencie nie sposób orzekać o sposobie pracy Reuchlina i źródle przyjętym za podstawę kompilacji, ze względu na obecność traktatów poświęconych kwestiom językowym oraz różnorodność haseł należy przyjąć, że VB nie pełnił wyłącznie funkcji słownika, ale też podręcznika do nauki łaciny oraz encyklopedii wiedzy o ówczesnym i minionym świecie. Niektóre rejestrowane w nim leksemy odnoszą się do specyficznych i niecodziennych realiów lub specjalistycznych pojęć. Taka różnorodność sprawia wrażenie melanzu tematycznego i może wynikać z kompilowania dostępnych dzieł lub/i chęci objęcia możliwie szerokiego spektrum zagadnień. VB zawiera ponadto leksemy rzadkie (np. określenie częściowo łysogo lub łysiejącego: *Calvaster 'aliquantulum calvus'*²⁵; synonim wodza: *Campiductor 'pugil seu ductor vel capitaneus'*²⁶; nazwa ziemnego robaka pożerającego trupy: *Cantarida 'vermis terrenus corrodens cadavera'*²⁷). Rzutuje to niewątpliwie na jakość obecnej

---

²⁵ W otwartej bazie słowników łacińskich i starogreckich *Logeion* (Goldenberg & Shanahan, b.d.) – wykaz ekscerpowanych przez tę bazę źródeł zamieszczono na stronie: <https://logeion.uchicago.edu/about> – która zaciąga również informacje dotyczące częstotliwości i kolokacji z biblioteki Perseus (<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>), leksem *calvaster* pojawia się mniej niż 50 razy i dlatego nie jest klasyfikowany (nie podaje się dla niego statystyk); przeglądarka repozytorium tekstów łacińskich *Corpus Corporum* (Roelli, b.d.) wyświetla 12 wyników, czyli 12 użyć leksemu *calvaster* (<https://mlat.uzh.ch/browser?path=/>); ponadto nie notują go *Elektroniczny słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* (Rzepliela i in., b.d.) ani baza rejestrująca rozariusze z polskimi glosami (Deptuchowa i in., b.d.). Dane w tym i dwu kolejnych przypisach prezentują stan na 30 lipca 2024.

²⁶ W bazie *Logeion* leksem występuje rzadko (pojawia się mniej niż 50 razy), w związku z czym nie jest klasyfikowany; w przeglądarce *Corpus Corporum* zanotowano go 25 razy (Roelli, b.d.).

²⁷ *Logeion* nie odnotował tego wyrazu w żadnym z ekscerpowanych słowników i tekstów; w źródłach uwzględnionych przez *Corpus Corporum* pojawiał się 3 razy (Roelli, b.d.).

w słowniku łaciny, co jest istotne ze względu na czas jego opracowania. Słownictwo i sposób jego zapisu (grafia) nie mają czysto klasycznego charakteru, ale przejawiają zależność od łaciny średniowiecznej. Potwierdza to dodatkowo tezę, że VB stanowi przeróbkę wcześniejszych słowników, a praca Reuchlina nie zaowocowała oczyszczeniem leksyki ze średniowiecznych naleciałości w myśl humanistycznych postulatów. O postępowości warsztatu leksykograficznego Niemca świadczy natomiast dbałość o mikrostrukturę artykułów hasłowych. Autor wprowadził (na większą skalę niż w rękopiśmiennych *Brevilogach*) informacje gramatyczne i poświadczenia w źródłach. Szczególny nacisk położył na opracowanie haseł dotyczących pojęć prawnych.

Należy następnie zweryfikować twierdzenie, jakoby VB był słownikiem jednojęzycznym, wyłącznie łacińskim. Notuje bowiem wiele leksemów obcego pochodzenia, głównie greckich i hebrajskich. Część takich haseł to zapożyczenia przeniesione na grunt łaciny i przystosowane do jej systemu gramatycznego; niektóre zaś poddano adaptacji graficznej (zapisano je w transliteracji łacinką), nie przeszły jednak adaptacji fleksyjnej, zachowując końcówki języka wyjściowego (np. przymiotnik *Cacos* pochodzący od gr. *κακός*). Elementy te wskazują na to, że mamy do czynienia z dziełem rejestrującym kilka języków. Ponadto zbieżność materiału hebrajskiego z indeksem *Interpretationes nominum Hebraicorum*, zwyczajowo dołączanym do Biblii, sugeruje, że VB mógł też służyć jako pomoc w lekturze Pisma Świętego. Pozostaje to zresztą w zgodzie z zainteresowaniami samego Reuchlina, który znał łacinę, grekę i hebrajski.

Uwzględnienie tych kilku kwestii może rzucić nowe światło na pracę Bartłomieja z Bydgoszczy. Nie bez znaczenia jest bowiem to, na marginesie jakiego dzieła oraz przy jakich hasłach bernardyn umieszczał swoje glosy. Sposób pracy z tak zróżnicowanym pod względem jakości języka i treści źródłem może przynieść informacje na temat poziomu jego wiedzy ogólnej, sprawności językowej, zainteresowań czy celu, jaki przyświecał mu podczas wprowadzania komentarzy. Warto mieć to na uwadze również w odniesieniu do pozostałej spuścizny Bartłomieja, badając przydatność VB w pracy nad zbiorem dekretów, dziejami zakonu bernardynów oraz polskim przekładem reguły zakonu św. Franciszka.

Źródła

- Interpretationes nominum Hebraicorum*, w: *Biblia cum summariorum apparatu...*, Lyon 1519, <https://www.wlb-stuttgart.de/referate/theologie/vuindice.html>
- VB: *Vocabularius brevilogus*, 1488, zbiory: Biblioteka Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, sygn. I/169, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11238/edition/18203>
- Vocabularius brevilogus*, Hildesheim 1452, zbiory: Bibliothèque cantonale jurassienne (Porrentruy, Szwajcaria), sygn. Ms. 13, <https://www.e-codices.unifr.ch/en/bcj/0013/1v/0/>
- Vocabularius brevilogus*, zbiory: Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. Mf. 9622, <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/32948/edition/64179/content>
- Vocabularius brevilogus*, 1494, zbiory: Biblioteka Narodowa (Warszawa, Polska), sygn. SD Inc.Qu.118, <https://polona.pl/item-view/7376f21c-2c57-442f-85f8-7ef82a1e6ec0>

Bibliografia

- Andrews, W. L. (1913). *Catalogue of the William Loring Andrews collection of early books in the Library of Yale University*. Yale University Press. <https://archive.org/details/catalogueofwilli00yale/page/53/mode/1up?view=theater>
- Borchardt, F. L. (1995). Etymology in tradition and in the Northern Renaissance. W N. Struever (Red.), *Language and the history of thought* (ss. 1–15). University of Rochester Press.
- Brod, M. (2022). *Johannes Reuchlin und sein Kampf: Eine historische Monographie*. Wallstein Verlag.
- Deptuchowa, E., Frodyma, M., Jasińska, K., Klapper, M., Kołodziej, D., Leńczuk, M., Szelachowska-Winiarzowa, L., & Wanicowa, Z. (b.d.). *Rozariusze z polskimi glosami: Internetowa baza danych*. <https://rozariusze.ijp.pan.pl>
- Goldenberg, J., & Shanahan, M. (Red.). (b.d.). *Logeion*. <https://logeion.uchicago.edu>
- Grubmüller, K. (1967). *Vocabularius Ex quo: Untersuchungen zu lateinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters*. C. H. Beck.
- Grubmüller, K. (1978). *Brevilogus*. W W. Stammer (Red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon: T. 1. „A solis ortus cardine” – Colmarer Dominikanerchronist* (kol. 1033). De Gruyter.
- Grubmüller, K. (Red.). (1988). *Vocabularius Ex quo: Überlieferungsgeschichtliche Ausgabe: T. 1. Einleitung*. Max Niemeyer Verlag.
- Hirsch, S. A. (1896). Johann Reuchlin, the father of the study of Hebrew among Christians. *The Jewish Quarterly Review*, 8(3), 445–470. <https://doi.org/10.2307/1450079>
- Jankowiak, L. A. (2017). Przypomnienie słowników Bartłomieja z Bydgoszczy z lat 1532 i 1544. *Studia Językoznawcze*, 16, 107–133. <https://doi.org/10.18276/sj.2017.16-07>

- Kirstein, R. (2017). „Von Mücken und Musen” oder Freundschaft in schwieriger Zeit: Reuchlins Briefwechsel in den Tübinger Jahren 1521–1522. W J. Robert, E. Blattner, & W. Ratzeburg (Red.), *„Ein Vater neuer Zeit”: Reuchlin, die Juden und die Reformation* (ss. 81–91). Stadtmuseum Tübingen. [https://tobias-lib.ub.uni-tuebingen.de/xmlui/bitstream/handle/10900/113450/Kirstein-ReuchlinBriefe \(2017\).pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://tobias-lib.ub.uni-tuebingen.de/xmlui/bitstream/handle/10900/113450/Kirstein-ReuchlinBriefe%20(2017).pdf?sequence=1&isAllowed=y)
- Martínková, D. (1999). Středověké vokabuláře a „Slovník Středověké Latiny v Českých Zemích”. *Listy Filologické: Folia Philologica*, 122(1–2), 32–38. <http://www.jstor.org/stable/23467541>
- O’Callaghan, D. (2013). Reuchlin and his study of the law. W D. O’Callaghan (Red.), *The preservation of Jewish religious books in sixteenth-century Germany: Johannes Reuchlin’s Augenspiegel* (ss. 23–37). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004241879_004
- Pätzold, S. (2005). „Zu seiner Zeit ein Wunderzeichen” Johannes Reuchlin aus Pforzheim: Philologe, Jurist, Humanist und Streiter wider die Dunkelmänner. *Concilium Medii Aevi*, 8, 25–52. <https://doi.org/10.11588/cma.2005.0.77736>
- Pistilli, G. (2003). Guarini, Guarino. W *Dizionario Biografico degli Italiani* (T. 60). [https://www.treccani.it/enciclopedia/guarino-guarini_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/guarino-guarini_(Dizionario-Biografico)/)
- Price, D. H. (2010). *Johannes Reuchlin and the campaign to destroy Jewish books*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195394214.001.0001>
- Reuchlin, Johannes: Vocabularius breuiloquus. (b.d.). W *Incunabula Short Title Catalogue (ISTC): The international database of 15th-century European printing*. <https://data.cerl.org/istc/ir00158000>
- Roelli, P. (Red.). (b.d.). *Corpus Corporum*. <https://mlat.uzh.ch/home>
- Rostafiński, J. (1900). *Symbola ad historiam naturalem medii aevi: plantas, animalia, lapides et cetera simplicia medicamenta quae in Polonia adhibebantur inde a XII usque ad XVI saeculum (quattuor cum tabulis)*. Typis et Sumptibus Universitatis Jagellonicae. <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/33721/edition/27981>
- Rzepliela, M., Kulbicka, A., Ledzińska, A., Maciąg, A., Nowak, K., & Pawłowski, K. (b.d.). *Elektroniczny słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*. <https://ellexicon.scripores.pl/pl/#>
- Shaw, J. F. (1997). *Contributions to a study of the printed dictionary in France before 1539* [Rozprawa doktorska, University of Toronto]. TSpace. <https://tspace.library.utoronto.ca/handle/1807/11041>
- Trawińska, M. (2020). Słownik Bartłomieja z Bydgoszczy z perspektywy łańcisko-polskiego słownictwa prawniczego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 55, Article 2009. <https://doi.org/10.11649/sfps.2009>
- Voleková, K. (2013). *Česká lexikografie 15. století* [Rozprawa doktorska, Univerzita Karlova v Praze]. CU Digital Repository. <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/58985/140033126.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Żurowska-Górecka, W. (1979). Słowniki polskie przed Bartłojem z Bydgoszczy. W H. Popowska-Taborska (Red.), *Bartłoj z Bydgoszczy i jego dzieło* (ss. 59–69). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

On the Lexicographic Workshop of Johannes Reuchlin

Summary

The work of Johannes Reuchlin *Vocabularius brevilocus* is an important milestone in the history of lexicography. Frequently reissued, it stimulated readers to contemplate the relationships between the Latin and national languages. This is evidenced by copies with Czech or German glosses; one of the copies of the dictionary belonged to Bartholomeus de Bydgoscia, who added Polish glosses to some entries – this is how the work containing the most Polish words of that time was created. So far, Reuchlin's *Vocabularius* has not attracted significant attention from Polish linguists, although examining this source could yield new insights into Bartholomeus himself, the significance of his achievements, his working methods, as well as the quality of the Polish language and its equivalence. The aim of this study is to provide an initial exploration of the *Vocabularius*, namely, to present general information about this work, situate it within the tradition of lexicography, and showcase the dictionary itself, its content and the nature of its lexical layer (on selected examples).

O warsztacie leksykograficznym Johanna Reuchlina

Streszczenie

Dzieło Johanna Reuchlina *Vocabularius brevilocus* stanowi ważne ogniwo w dziejach leksykografii. Wielokrotnie wznawiane, pobudzało czytelników do rozważań nad relacjami między łaciną a językami narodowymi. Świadczą o tym egzemplarze z glosami czeskimi czy niemieckimi; jeden z egzemplarzy dzieła był własnością Bartłomieja z Bydgoszczy, który dodał do niektórych haseł polskie glosy – tak powstało najobszerniejsze świadectwo zasobów leksykal-

nych ówczesnej polszczyzny. *Vocabularius* Reuchlina nie cieszył się dotychczas szczególnym zainteresowaniem polskich językoznawców, choć zbadanie tego źródła może przynieść nowe wnioski na temat samego Bartłomieja, rangi jego dokonań, sposobu pracy czy też jakości polszczyzny i ekwiwalencji. Celem niniejszego opracowania jest wstępne rozpoznanie *Vocabulariusa*, mianowicie: przedstawienie ogólnych informacji o tym dziele, umiejscowienie go na tle tradycji leksykograficznej, zaprezentowanie samego słownika, jego zawartości i charakteru warstwy leksykalnej (na wybranych przykładach).

Keywords: history of lexicography; *Vocabularius brevilocus*; Johannes Reuchlin; Bartholomeus de Bydgoscia

Słowa kluczowe: historia leksykografii; *Vocabularius brevilocus*; Johannes Reuchlin; Bartłomiej z Bydgoszczy

---

Anna Lenartowicz-Zagrodna, University of Lodz, Łódź, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8500-6476>

Correspondence: anna.zagrodna@uni.lodz.pl

The preparation of this article was part of the project “The dictionary of Bartholomeus de Bydgoscia. The Polish-Latin version”, financed under the National Programme for the Development of Humanities (NPRH), National Heritage, 10th edition, Project No. NPRH/DN/SP/495056/2021/10.

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.

INSTITUTE OF SLAVIC STUDIES
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
1954-2024

Publication history: Received: 2024-03-18; Accepted: 2024-08-01; Published: 2025-01-18